

Joachim Fest dog i september 2006 bara några dagar innan hans självbiografi "Ich nicht - Erinnerungen an eine Kindheit und Jugend" kom ut. Boken handlar om hans uppväxt i Nazityskland och om hur familjen, särskilt fadern, inte lät sig korrumpas. Ungefär samtidigt kom Günter Grass' "Beim Häuten der Zwiebel" ut och skillnaden mellan de två biografierna är slående, både när det gäller förhållandet till nazismen och när det gäller själva tonfallet. Fests röst är betydligt lågmäldare och samtidigt ställer hans budskap långt större moraliska krav på den enskilda människan i en diktatur. Det gick och det går att välja en annan väg än medlöparvägen, säger han med omotlig röst. Fest betraktas som en av Tysklands stora konservativa tänkare i vår tid.

Två år före självbiografien kom boken "Begegnungen - Über nahe und ferne Freunde", som är uppbyggd som en serie porträtt av kända människor Fest mött som haft betydelse för honom och som påverkat hans tänkande och syn på tillvaron. Några bland dem är välkända också utanför Tyskland; jag räknar upp fyra här: Golo Mann, Hannah Arendt, Rudolf Augstein och Ulrike Meinhof.

Ett porträtt som på ett särskilt sätt fångat mig är det av Hannah Arendt. Det är också det som fyller störst antal sidor i boken. Jag ser två huvudstråk i detta porträtt, det ena rör Arendts Eichmannbok och följderna den fick, det andra rör hennes förhållande till Martin Heidegger. Det går också att se dessa båda teman som delar av ett större, nämligen Arendts förhållande till nazismen och i förlängningen till totalitarismen över huvud taget.

Först vill jag utifrån Arendtkapitlet i Fests bok ge några små inblickar i Hannah Arendts föreställningar och tankar om livet och världen mera i allmänhet. Fest ger oss ett litet citat från ett av deras första samtal: "Denken muß man mit Haut und Haaren, oder man läßt es bleiben." (Tänka måste man med hull och hår, annars kan man låta bli.) Fest talar om hennes mod, övermod och oförvägenhet, som ofta skaffade henne motståndare och ibland också fiender. Han talar om hennes tänkades absolutitet; hon menade att tanken blir sig själv först när den drivs till ytterlighet, annars är den bara en åsikt. Han berättar om hur hon en gång beskrev sig själv och sin position i världen ungefär så här:

Sie sei weder links noch rechts, weder liberal noch prinzipienstreng und glaube nicht einmal an den Fortschritt - sei es in der Moral, sei es im Blick auf die gesellschaftlichen Verhältnisse. Selbst als Außenseiter habe sie niemals gelten wollen, sondern immer nur vertreten, was ihr das Richtige schien. Aus diesem Grund habe sie keine Theorie entwickelt und werde, zum Kummer vieler Freunde, auch keine hinterlassen. Theorien seien, ergänzte sie ein andermal, "pompöse Masken für dürre Köpfe, die auf dem intellektuellen Karneval herumspringen. Ich gehe da nicht hin. Die Aufgabe, die mich in Anspruch nimmt, lautet ganz einfach: die Welt und die Menschen zu verstehen."

Hon var varken vänster eller höger, varken liberal eller principsträng och hon trodde inte på någon form av framsteg, varken när det gällde moral eller samhällsförhållanden. Hon hade aldrig heller velat se sig som en outsider, utan alltid bara velat stå för det som hon höll för riktigt. På grund av detta hade hon inte utvecklat någon teori och tänkte, till många av sina vänners sorg, inte heller efterlämna någon. Teorier är, tillade hon vid ett annat tillfälle,

”pompösa masker för förtorkade hjärnor som hoppar omkring på den intellektuella karnevalen. Jag går inte dit. Den uppgift som tar mig i anspråk lyder helt enkelt: att förstå världen och människorna.”

En stor del av kapitlet uppehåller sig vid Arendts bok om Eichmannprocessen i Jerusalem och det som följde på publiceringen. Fest skriver att boken ”otvivelaktigt utlöste den största skandalen som någon bok gjort på årtionden”. Hannah Arendt kom på sin förläggare Pipers inrådan till Tyskland - hon bodde då i USA - för att presentera och försvara boken. På bokmässan i Frankfurt blev hon hårt ansatt under en stor presskonferens, men hon höll huvudet högt och hjärnan klar och lyckades avvärja angreppsstormen. Några dagar senare intervjuar Joachim Fest henne för Südwestfunk. De åker tillsammans till Baden-Baden för att prata i lugn och ro, även om annat än Eichmannboken. Fest berättar i sin bok om hur hon först bett honom om att till en början få slippa prata om Eichmannboken; hon ville hellre tala om Goethes dikter, om Bach och om Beethovens symfonier, som hon känt sig skild från i Amerika och som gav henne ett slags hemkänsla. Men så småningom kommer de in på intervjutemat. Det som utlöste skandalen var Arendts insikt att Eichmann inte var något monster eller någon demon; hon beskrev honom (här genom Fests ord) som ”en genomsnittlig, snarast ansiktslös person, som inte hade den ringaste föreställning om det utsägliga lidande han tillfogat miljontals människor”. Hon hade gjort upptäckten att ondskan kunde uppträda i en åtminstone halvvägs respektabel människas gestalt, en människa vars tankar inskränkte sig till att gälla den egna karriären. Denna ”normalitet” fann hon mer fruktansvärd än all demoni. Hennes kritiker ansåg att hennes upptäckt eller idé var en kränkning av nazismens och Eichmanns offer. Ännu våldsammare protester väckte Arendts kritik av juderåden (die Judenräte) och deras roll vid organiserandet av ”die Endlösung”. Visserligen utgjorde denna kritik bara en liten bråkdel av bokens innehåll, men bland dem som kände sig träffade av den utlöste den häftiga anklagelser: Arendt hade ”deserterat från judendomen”, hon saknade ”kärlek till sitt folk”, hon anklagades (ofta med utgångspunkt ifrån förfalskade citat) för att ha förtalat offren och för att ha gått Gestapos och SS’ ärenden. Vänner och bekanta vände henne ryggen, stora delar av det offentliga rummet stängdes för henne, till exempel fick hon inte försvara sig mot angreppen i tidskriften ”Der Aufbau” - det fanns ingen plats, hette det. Men hon stod fast. Och angreppen fortsatte: Genom att diagnostisera Eichmann som banal och medelmåttig, ansågs hon försöka rentvå honom från hans skuld. Fest återger (med utgångspunkt från ett brev från henne) hennes reaktion på detta bland annat så här:

und allmählich überwältigte sie [...] der ”Ekel” darüber, daß der ganze ”intellektuelle und sonstige Mob erfolgreich mobilisiert” werden konnte, um ein Buch zu erledigen, das ”ich nie geschrieben” habe.

och så småningom överväldigades hon av [...] ”äcklet” över att hela ”den intellektuella och övriga mobben framgångsrikt kunde mobiliseras” för att avfärda en bok, som ” jag aldrig skrivit”.

Hon gav inte vika från sin ståndpunkt, men några år senare menade hon att hon nog hade varit oförsiktig och att hon hade litat för mycket människors förnuft. Och kanske var boken undertitel ”Banalität des Bösen” (ondskans banalitet) för lätt att misstolka. Hon hade velat beskriva

denna fruktansvärda ondska i sin allra förfärligaste inkarnation som ett helt själlöst fenomen. Men det ville man inte förstå och förföljelserna av henne fortsatte och bland annat menade en del att hon hade "förringat Eichmanns skuld" för att leda bort uppmärksamheten från Martin Heideggers (som hon hade en lång kärlekshistoria med) nazisympatier. Om allt detta sa hon en gång:

Das vermeintlich Gute kann ebenfalls hohl und gedankenleer sein - und unnachichtig obendrein.

Det förment goda kan också vara tomt och själlöst - och ovanpå detta skoningslöst.

....

Arendtkapitlet i Fests bok heter "Das Mädchen aus der Fremde: Hannah Arendt und das Leben auf lauter Zwischenstationen". Titeln anknyter till Arendts egna ord om henne själv. I ett samtal med Fest om "Heimat" (ett oöversättligt ord) och emigration säger Arendt bland annat så här:

In meiner Art zu denken und zu urteilen komme ich noch immer aus Königsberg. Manchmal verheimliche ich mir das. Aber es ist so. Amerikanerin bin ich sozusagen nur und zugleich von ganzem politischen Herzen.

Genaugenommen war und bin ich, wohin ich auch kam, immer das Mädchen aus der Fremde gewesen, von dem ein Gedicht von Schiller spricht - in Deutschland nur ein bißchen weniger als in Amerika. Und hier wie da, am wenigsten noch im geliebten Italien, hat mich die Angst begleitet, ich könnte zuletzt mir selber verlorengehen.

I mitt sätt att tänka och dra slutsatser kommer jag fortfarande från Königsberg. Ibland döljer jag detta för mig själv. Men det är så. Amerikanska är jag så att säga enbart och samtidigt av hela mitt politiska hjärta.

Strängt taget var och har jag, vart jag än kom, alltid varit flickan från fjärran, som en dikt av Schiller talar om - i Tyskland bara i lite mindre grad än i Amerika. Och här som där, fast minst i mitt älskade Italien, har en rädsla för att jag till sist skulle kunna förlora mig själv följt mig.

Efter Fests intervju med Arendt om Eichmannboken promenerar de två i Baden-Baden bland annat längs Lichtenthaler-Allee. De talar om vad de läste i unga år. Arendt berättar att hon läste Kants "Kritik der reinen Vernunft" när hon var fjorton och att detta blev en milstolpe i hennes liv. Fest berättar om "sina" böcker och Arendt frågar ut honom om ett annat och så plötsligt kommer hon in på Martin Heidegger och sitt första möte med honom. Som artonåring hade hon hört talas om honom för första gången och då bestämt sig för att börja studera i Marburg där han undervisade. Här faller Fest in ett citat i sin text:

Es war eine Entscheidung wie keine andere, Heidegger hat mich die Welt sehen und begreifen gelehrt und mir bei alledem das Empfinden verschafft, er führe mich zu mir selbst.

Das galt für das Denken wie für das Fühlen - und für das mir damals schon so wichtige Verstehen auch. Heidegger hat mich in jedem Sinne zum Leben erweckt.

Det var ett beslut som inget annat, Heidegger lärde mig att se och förstå världen och samtidigt gav han mig en känsla av att han i detta förde mig till mig själv. Detta gällde både för tänkandet och kännandet - och för förståendet som redan då var så viktigt för mig. Heidegger väckte mig till liv - i varje hänseende.

Hon berättar om sin stora respekt och beundran för Heidegger:

Ich habe nur zugehört, dann und wann ein paar Schritte mitzugehen versucht, verzaubert von seiner Poesie, denn er war ja auch, bei aller Erkenntnisschärfe ein Dichter.

Jag hörde bara på och försökte då och då följa hans tanke några steg, förtrollad av hans poesi, för han var ju också, trots all sin tankeskärpa, en diktare.

Sammanfattande säger hon:

Kurzum, wie und was ich bin, geht auf Heidegger zurück; ihm verdanke ich alles!

Kort sagt, hur och vad jag är, härstammar från Heidegger; honom har jag att tacka för allt!

Och så tvärvänder hon:

Zugleich hat er alles verdorben!

Samtidigt förstörde han allt!

De här raderna låter ana att Arendts känslomässiga bindning till Heidegger egentligen aldrig upphörde. Fest berättar att de årtal senare i hennes lägenhet på Riverside Drive talat vidare om Heidegger och kärleksaffären mellan honom och Arendt. Hon berättar om deras hemliga möten - Heidegger var gift och tänkte fortsätta med det - och om hur hon liksom fann sig i allt.

Er rief, ich kam - auch noch, als ich Marburg seinetwegen schon verlassen hatte. Lange Zeit war das mein Problem - immer wieder. Damals jedenfalls. Zum Glück ist die Jugend irgendwann vorbei.

Han kallade på mig, jag kom - också sedan jag för hans skull hade lämnat Marburg. Under lång tid var det mitt problem - om och om igen. Då i alla fall. Som väl är tar ungdomen slut en gång.

Och kärlekshistorien fortsatte också efter ungdomen.

1928 promoverade hon för Karl Jaspers i Heidelberg. Och 1929 gifte hon sig med Günther Stern (mer känd under pseudonymen Günther Anders), men trots detta fortsatte Heidegger att betyda lika mycket som förr eller i alla fall väldigt mycket.

Om utnämmandet av Hitler till kansler sa hon att det inte var någon chock: "Der Weltuntergang stand doch schon lange auf allen Programmzetteln." (Världsundergången stod ju sedan länge på alla programblad.) Hon gick med i en sionistisk förening och blev efter kort tid häktad, men lyckades charma en Gestapoman så att hon snart släpptes fri. 1933 lämnade hon Tyskland. Hon säger att det som "fick hennes värld att stöta samman" var hur hennes tidigare vänner behandlade henne, hur många av dem plötsligt låtsades som om hon inte längre fanns. Men den största chocken blev ändå Heideggers reaktion eller agerande; där kunde hon "bara förstummas". På Karl Jaspers fråga hur en så obildad man som Hitler skulle kunna regera Tyskland, svarade Heidegger: "Bildung ist ganz gleichgültig... Sehen Sie nur seine wunderbaren Hände an!" (Bildning är helt likgiltigt ... Se bara på hans underbara händer!)

Heidegger fortsatte att spåra ur. Han höll bland annat sitt berömda rektorstal, där han talade om att man nu stod inför den mänskliga historiens andra början, inledningen till en heroisk tidsålder. För Hannah Arendt var varje nyhet om Heideggers förehavandet ett klubbslag riktat mot henne själv och hon säger om detta bland annat så här:

Heidegger wußte doch, daß wir keineswegs los voneinander waren. Mindestens die Erinnerung war noch da, und ich fragte mich, ob er den Verrat, den er jeden Tag an uns und schließlich an sich beging, überhaupt bemerkte?

Heidegger visste ju att vi inte alls hade kommit loss från varandra. Minnena var åtminstone kvar och jag frågade mig, om han alls märkte det förräderi han varje dag gjorde sig skyldig till mot oss och även mot sig själv?

När det gällde Heidegger så följde under hela nazitiden besvikelse på besvikelse för Arendt. Efter kriget vid sitt besök i Europa 1949 återsåg hon Jaspers i Basel och vid det tillfället berättade hon för honom om sitt förhållande med Heidegger. Till hennes förvåning reagerade Jaspers egentligen inte alls negativt eller fördömande. "Ach, aber das ist ja sehr aufregend" (Det låter ju väldigt spännande), sa han bara. Jaspers och Arendt talade sedan en hel del om Heidegger med varandra, om hans "förljugenhet" och "feghet". Men inom sig hade hon ändå mycket av känslorna för honom kvar och till slut bestämde hon sig för att försöka återse honom. Och de återsågs och trots allt som hänt verkar de åtminstone i någon mån ha funnit tillbaka till varandra. "Dieser Abend und dieser Morgen sind die Bestätigung eines ganzen Lebens" (Den kvällen och den morgonen är bekräftelsen av ett helt liv) skrev Arendt till sin väninna Mary McCarthy om mötet. Och sedan fortsatte de att träffas under några år.

Någon gång i slutet av sextioalet fick Arendt en gång frågan varför hon varit och fortsatt att vara så mycket mer överseende emot Heidegger än mot andra tyskar trots alla hans grova felsteg. Hon svarade: "Aber Heidegger gegenüber war und bin ich doch nicht frei!" (Men i förhållande till Heidegger var och är jag ju inte fri!) Och så sent som 1975 (det år då hon dog) sa hon en gång att hon "genom Heidegger blivit till ett tänkade väsen och till kvinna". Och några månader senare sa hon något om att "livet väcker frågor som det inte finns svar på i den här världen. Kanske i en annan. Men man får ändå inte sluta att ställa frågorna."

....

Den kände tyske statsvetaren och journalisten Dolf Sternberger ska enligt Joachim Fest en gång ha beskrivit Hannah Arendt så här:

Sie war zu kühn, um weise zu sein.

Hon var för djärv för att vara vis.

Verkligt mod hör till de ovanligaste mänskliga egenskaperna. Eichmannboken och allt som följde på den var en enda lång serie av bevis på ett oerhört stort mod. Hannah Arendts hållning till livets stora frågor var alltid helt och hållet hennes egen.

Hennes inställning till staten Israel var därför naturligtvis också helt fri från anpassning till vad den ena eller andra grupperingen tyckte eller föreskrev att man skulle tycka. Hon var från början för en judisk-arabisk konfederation.

Doch lenkte sie wie stets nicht ein, sondern spitzte ihre Plädoyers für eine "jüdisch-arabische Konföderation" in Vorahnung eines nie endenden, mörderischen Konflikts eher noch zu: ein jüdischer Nationalstaat müsse die gesamte Region des Nahen Ostens in ein "ewig friedloses Schlachtfeld" verwandeln, sagte sie, und fand ihre Vorhersage mit jedem Tag bestätigt.

Likväl gav hon som vanligt inte efter, utan spetsade snarare till sina försvarstal för en "judisk-arabisk konfederation" full av förningar om en blodig konflikt utan slut: en judisk nationalstat skulle förvandla hela Mellanösternregionen till ett "evigt rolöst slagfält", sa hon, och med varje dag som gick fann hon sin förutsägelse på nytt besannad.

Denna hennes position kom att föra till många konflikter med omgivningen. En annan stor politisk fråga som hon kom att hamna i skottlinjen för på grund av sin absolut självständiga hållning var den som rörde jämförelser mellan nazism och kommunism, mellan nazismens och kommunismens brott. Jag citerar här ett stycke ur Fests bok som behandlar Arendts position i denna fråga:

Die, wie sie meinte, gegen allen Augenschein sowie gegen das Denken selbst gerichtete Behauptung vom fundamentalen Gegensatz zwischen Kommunismus und Faschismus diene lediglich dazu, die sozialistische Seite von allen begangenen und künftigen Verbrechen reinzuwaschen. Schneidend, von Zeit zu Zeit in sarkastisches Gelächter wechselnd, brach es aus ihr hervor, wie ich es ähnlich heftig nie erlebt hatte: "Wer will da Unterschiede machen?", rief sie. "Als ob es eine Rangordnung in Massengräbern gebe!" Ein "Brechreiz" überfalle sie, sooft dergleichen behauptet werde. "Tote sind Tote! Sie machten uns leiden, verzweifeln, weinen und trauern - unter welchem Zeichen auch! Wie korrupt und ordinär muß es in einem Gehirn zugehen, das selbst die Trauer noch politisch markiert!"

Hon menade att påståendet om en fundamental skillnad mellan kommunism och faschism,

som förnekade alla yttre tecken och också själva tänkandet, bara tjänade till att rentvå den socialistiska sidan från alla begångna och framtida brott. Bitande skarpa, med korta avbrott för sarkastiska skratt, strömmade orden ur henne med en häftighet som jag aldrig upplevt tidigare: "Vem vill göra någon skillnad där?", ropade hon. "Som om det fanns en rangordning för massgravar!" Hon blir "spyfärdig" när hon hör sådant påstås. "Döda är döda! De fick oss att lida, förtvivla, gråta och sörja - i den ena eller andra lärans namn! Hur korrupt och vulgär måste en hjärna vara som vill politisera sorgen!"

Hannah Arendt hade med tiden funnit ett slags formel för sitt sätt att vara och handla: "Denken ohne Geländer" (tänkande utan räcke). Någon gång när hon var särskilt starkt gripen av sitt modiga övermod kunde hon säga: "Leben sollte man ebenfalls ohne Geländer. Wenn man kann." (Leva borde man också utan räcke. Om man kan.) Jag avslutar den här texten med att låta Fest citera något i samma anda ur ett samtal han hade med Arendt i hennes hem på Riverside Drive på sommaren 1974:

Nie mit dem Widerspruch zurückhalten, wenn es um das erkannt Richtige oder die Treue zu sich selbst geht.

Man ska aldrig hålla tillbaka invändningen, om den rör något uppenbart riktigt eller troheten till en själv.